

БИТОЉСКИ СИЦИЛИ О БЕОГРАДУ И УЖОЈ СРБИЈИ (1607—1839)

Прошлост Београда досад је слабо приказивана на основу турских извора, иако они нису ретки кад је реч о метрополи на средњем Дунаву. Посебно XVII век је златно доба Београда и то раздобље заслужује да се оно за Београд и посебно обради. Такво стање у научном обухватању можемо објаснити једино оном великом баријером коју чине турско-отомански језик и дешифровање његовог писма. Док је дефтерски материјал, знатно једноставнији за научно коришћење, релативно познат, а за Београд у XVI веку и превођен (Х. Шабаковић), већ са серијом *Mühimme defteri* иде теже, јер су регеста начињена само до почетка XVII века, а рашчитавање оригинала тражи знатно палеографско искуство. То су само две најзначајније серије великог Архива Председништва владе у Цариграду. Провинцијалној турској грађи једва да је посвећена пажња и то само за извесна питања и нека раздобља (битољски сицили — девет књига грађе и три свеске збирке о хајдучији А. Матковског; босански сицили у радовима А. Сућеске). Локални судски протоколи (сицили) имају, међутим, чак и предности над записима Диванског већа. Ако не говоре са становишта тзв. велике политике, они су врло конкретни, док су акта која су стизала са Порте сувише декларативна и уопштена.

Најзначајнији и најбоље сачувани сицили у нашој земљи — битољски (од 1607. до балканског рата 1912) садрже записе и о Београду. Београд у њима је забележен по својој основној функцији за Царство —

као погранична тврђава и велики војни логор, за који је требало слати људе, храну и различити материјал и у коме је понекад долазило и до отказивања послушности међу великом масом концентрисаних обвезника. Време првог српског устанка, па и хајдучија претходног периода, нису остали без одјека ни у књигама битољске градске хронике. Промет добара такође. Остали градови уже Србије били су укључени у редовни привредни и друштвени живот освајачке монархије чије је време све више пролазило; у великој мери, нарочито Ниш, били су повезани са судбином Београда. Период после завршетка прве Милошеве владавине неће се пратити, јер се Србија са уставобранитељском олигархијом сасвим отргла од турског царства и по свом уређењу почела улазити у круг европских земаља.

У овом прилогу анализираће се релевантни подаци, и то према преводу аката *in extenso* (1607—42, 1800—1839), као и на основу састављених архивских регистра.

1 Ужа Србија и Београд у XVII столећу

Први докуменат битољских сицила који се тиче уже Србије односи се на Нови Пазар и Шабац, као и на низ других градова на Косову, у Босни и Херцеговини, Македонији, Албанији и Румелији кад је реч о скупљању тзв. девширме. Својим ферманом из прве половине децембра 1622. султан је наложио кадијама у поменутим

санџацима да сабирају момке од 15—20 година за јаничарски корпус.¹

Следећа вест из маја 1634, такође се односи на султанов ферман о прикупљању људства и из Смедеревског санџака (данашња северна Србија). Портином капиџипаши, наиме, дат је задатак да за војни поход против Пољске обиђе Босански и Румелијски ејалат и Смедеревски и Сремски санџак и да сакупи војнике којима је још раније наређено да се саберу у Пловдиву за поменути поход. У исто време за повећено је кадијама у поменутих областима да реченом Сулејману обезбеде мензилске коње, водиче за опасна места и храну, како би за рат истерао све војне обвезнике.²

Јуна 1638. опет је извлечена најбоља мушка снага за ратне потребе. Средином јуна 1638. Мустафа кајмакам Портиних јаничарских ага упутио је распис кадијама Једрена, Пловдива, Софије и Београда као и кадијама средње колоне Румелије, којим их је обавестио да су раније послате наредбе о мобилизацији јаничара по њиховим кадилуцима, но да високи налог није испуњен. Због тога посла поново је послата опомена као и овлаштено лице (чауш), које је могло на лицу места да казни јаничаре који се не буду одазвали позиву да учествују у војни.³

Неки Мехмед из Битоља, вероватно за време војне службе, умро је у Београду 1645. године, не оставивши наследника. То је искористио неки хаџи-Мурат, те је бесправно присвојио 200 гроша из заоставштине.⁴

Војска која се скупљала у Србији и ван ње обично се концентрисала управо у Београду. Више података има, на пример, за поход који је организован из Београда 1664. године. Још 29. јануара те године наређено је војводи Ахмеду да припреми квартир у Београду. Беглербегова бујурулдија из истог времена опомињала је кадије од Тетова до Солуна и Сереза и кадију у Београду да је султановом наредбом објављена мобилизација, те да из сваког кадилука одреде по двојицу опуномоћеника који ће бити одговорни за извођење војачења; њима је, иначе, у свему требало излазити у сусрет.⁵ Двадесет деветог јануара ферманом Мехмеда IV заповеђено је царском чаушу који се налазио на зимовању у

Босни, да одмах крене на пут и да се прикључи султановој армији у Београду. Четири седмице касније ферманом истога султана наређено је кадијама који су се налазили на десном крилу походног распореда (Од Београда до Босне, Пећ, Вучитрн, Скопље, Битољ, Солун, Ђумулђина, Јени Шехер, Трикала, Елбасан и Берат) и онима на левој страни да се шаљу чауш Мустафа и још један Мустафа да сакупе војнике који припадају шестим буљуцима, те да их, без изузетка пошаљу у Београд.⁶ Ферманом Мехмеда IV од 27. фебруара дигнуте су за поход и пензионисане спахије, којима је наређено да се јаве у војном логору у Београду.⁷ Војни логор у Београду у пролеће 1664. и сакупљања разних војвода и људи помиње се и у низу других докумената.⁸ За тај поход је још 6. јуна 1663. наложено бившем румелијском беглербегу Мехмед-паши да скупља војне обвезнике и да их шаље у војни логор Ахмед-паше у Београд.⁹

Пролеће и неких других година било је у знаку мобилизације људства с одласком у Београд — 1668. (кадилуци од Једрена до Београда),¹⁰ 1687. (тимарници и заими из румелијског ејалета најпре би се сакупили на Косову Пољу, а потом би као царска војска кренули у Београд),¹¹ 1692. (сабирање 6.000 Арбанаса из Македоније за походну војску у Београду),¹² 1695. (вилајетским ајанима и другим првацима Битоља, Лерина и Корче: идуће године организоваће се војни поход од Београда, те је потребно прикупити храну).¹³

У вези са тим подухватима у Београд су долазили и заповедници похода, — султан, велики везир или који други сераскер. Већ крајем јануара 1664. знало се да ће се у Београд сместити главни стан великог везира Ахмед-паше.¹⁴ Неколико недеља касније обавештење да је поверенику царске кујне поверена служба прикупљања ванредног данка од 1.692 $\frac{1}{2}$ куће у битољској кази (од по 325 акче на кућу) као да је говорило да ће и султанов харем такође суделовати у походу.¹⁵

Августа, септембра и октобра 1683, кад је почео велики („бечки“) рат, султан са Портом налазио се у војном логору крај Београда. Из тих недеља потекла су три акта, упућена битољском кадији у вези са питањем угрожене безбедности и јавног

реда. У првом од њих наложено је кадијама и другим функционерима из Битоља, Скопља и Лерина, да је неки Ахмед назначен да гони друмске хајдуке. У другом су кадије и други службеници обавештени да је исти Ахмед, у звању мубашира, постављен да прибере мартолозе, дербенџије и друге, и да са том војском гони харамије који нападају трговачке караване који одлазе на познати панађур у селу Дољани (источна Македонија). У последњем су исти извештени да поменути Ахмед треба посебно да расправи околности око погибије сабирача нузула (ратног ванредног данка), што су починили неки житељи села Кочиште, Зашле, Бабино, Брезово и Доленци (Демир-хисарска каза).¹⁶

Због наступања Аустријанаца и појачане хајдучије нарочито у североисточном крају Македоније, септембра 1689. издата је наредба скопском алајбегу да од лукавих непријатеља чува кланац и тврђаву у врањском крају.¹⁷

За време похода 1692. Порта се такође морала налазити у Београду, јер је ту издат већи број берата и фермана.¹⁸ У лето 1692. Порти у Београду поднели су житељи битољског кадилука и једну жалбу.¹⁹ На прелазу из 1693. у 1694. годину царски диван се такође налазио у Београду. Алајбег левог румелијског крила поднео је дивану у Београду извештај да корисник тимара од 3.000 акчи у селу Црновци (Битољска каза) избегава да обавља службу у београдској кази.²⁰

Додељивање тимара ратницима који су се истакли у рату био је редовни посао султанове канцеларије у ратним походима. Ферманом Мехмеда IV, издатим за 31. децембра 1663. румелијском беглербегу Мустафи-паши у Београду наложено је да доносиоцу фермана одреди тимар од 6.000 акчи годишње ренте.²¹ Ферманом написаним у Београду 9. септембра 1691. заповеђено је румелијском беглербегу да доносиоцу Ибрахиму додели тимар од 12.679 акчи у селу Света Петка (Битољска каза); истога дана издат је у Београду берат Алији на тимар од 6.000 акчи у селу Барешане (Битољска каза).²² Таквог издавања берата и фермана за доделу тимара у битољској кази и уопште у Македонији било је и: 23. и 30. августа и 8. септембра 1691, 17. септембра и 5. новембра 1692, 24. но-

вембра 1693, 19. јула и 5. септембра 1694. и 7. јула 1695. године.²³ Последњих дана јануара 1664. у београдском војном логору расправљен је предмет жалбе неког Муслим-аге против неког Умер-аге у вези с правом прихода на зијамету од 20.000 акчи у селу Доленци и у другим местима.²⁴

Релативно највише записа о војним логорима у Београду у књигама битољских сицила има о довлачењу житарица за војску и стоке у табору крај Београда. Децембра 1663. у битољску и корчанску казу упућен је из Цариграда посебан повереник да наплати порез на име ванредног ратног намета за 3.534 киле јечма, 373 кила брашна и 339 кила пшенице из битољског судског среза те 1.291 $\frac{1}{2}$ кила јечма, 302 киле брашна и 362 киле пшенице из корчанске казе. Тај новац требало је послати у Скадар за поход против Котора или у мађарски Београд.²⁴ Један од ванредних ратних дажбина био је „сурсат“, кад је по знатно сниженим ценама узимана храна у природи. Децембра 1663. у битољској, леринској, костурској и цума-пазарској кази скупљан је тај данак, под командом човека великог везира Ахмед-паше, Исмаил-аге и то у новцу. То је учињено због велике удаљености београдског логора од Македоније; за стамболску килу јечма узимано је 50 акчи, за брашно по 100 акчи, за овцу 200 акчи, за оку масла по 40 акчи, за оку меда 20 акчи, за кола дрва 80 акчи и за кантар сламе 30 акчи.²⁵

Ствар се понавља у пролеће 1687. године. Уз сагласност вилајетских ајана, сеоских забита (полицијских органа) и тимарника извршена је подела трошкова за намирне 10 кола и 250 кила јечма за војни логор у Београду и за сакупљање 1.800 акчи путних трошкова за мубашире. Педесет дана касније, после султановог фермана о нових 2.000 кила јечма, састали су се исти представници, обавили поделе нове обавезе, уписавши у нови дефтер нова дуговања.²⁶

Највећи број докумената о сабирању и транспорту јечма, брашна и пшенице за логор у Београду има из 1692. године. Почетком фебруара обавеза је износила 2.496 кила јечма и 4.922 киле брашна. Крајем истога месеца ургиран је хитни пренос те хране у Београд, којом приликом је из-

вршена промена правца, јер је најпре било одређено да се захира шаље у Софију или у Скопље. Двадесет шестога априла је изнова затражено од битољске казе да испоручи у Београду 249 $\frac{1}{2}$ кила јечма и 292 киле брашна.²⁷ Султановим ферманом од 18. јуна 1692. кадијама, ајанима и другим представницима централне и локалне власти у западној и јужној Македонији стриктно су означене количине јечма, брашна и волова што је требало да предаду депоу царске војске.²⁸

Ванредне ратне дажбине сакупљане су и 1694. године за Београд и за друга ратишта. Беделисурсат за 1105. годину (1694) износио је за битољску казу 2.000 гроша, и узиман је у новцу, с обзиром на велику удаљеност ратног логора.²⁹ Храна а пре свега жито довожени су у Београд и у пролећним месецима 1695. године. Марта те године наређен је откуп 500 кила јечма и 2.500 кила пшенице у леринском кадилуку и по 2.000 кила јечма и по 2.000 кила брашна у битољском и корчанском кадилуку. Цена те хране при откупу у битољској кази је марта 1695. износила по 100 акчи за килу пшенице и 50 акчи за килу јечма.³⁰

Поред житарица на казе у Македонији и у другим крајевима било је расписано и предавање волова. За годину 1103. (1692) (односно и за 1101. у заостатку) требало је да испоручи каза Џума-пазара 144 и 74, леринска — 201, корчанска — 58 и 13, битољска — 249 $\frac{1}{2}$ и 39, островска — 66 $\frac{1}{2}$ и 56 $\frac{1}{2}$, серфицка — 52 и 42, каза Хрупишта — 50 и населичка — 112 и 17 $\frac{1}{2}$ грла.³¹ У пролеће 1694. такође је требало обезбедити месо за исхрану босанске и арбанашке војске и татарских коњаника који су се налазили на београдским странама; због тога је султанов ферман наређивао кадијама откуп волова по цени од 8 гроша. Откупљени волови (по основи авариза или бедел-и-нузула) слати су у Београд, обично преко Ниша.³² Следеће године неколико је пута поменут откуп волова за арбанашке војнике у Београду. Једном је забележено 80, а нешто раније укупно 795 волова по разним македонским казама. То су били мали волићи од по свега 90 ока тежине.³³

Поред волова у Београд су за исхрану војске слате и овце. Јануара 1664. ферман

Мехмеда IV кадијама у западној Македонији и у Корчи тражио је за војску у тврђави Ајер која је освојена 10.000 грла оваца које би се слале у Београд, поверенику Ахмед-аге; за те овце у присилном откупу плаћао би се само грош по комаду. Последњих дана фебруара те године ферман истога султана тражио је од солунског кадилука и кадилука на левом крилу Пашасанцака да се хитно отправе за Београд и даље на бојиште раније тражене овце.³⁴

Од стоке су за Београд тражени и биволи (јануара 1686), али не за исхрану трупа него за вучу, тачније за пренос муниције и оружја у акцији која је поверена великом везиру. Битољ је био обавезан да упути у Београд 10 кола са биволима, уз плаћање 1.000 акчи месечно за издржавање и то до отпочињања похода.³⁵

За издржавање војске био је потребан и готов новац. Према једном ферману од 15. јуна 1695, битољски кадија био је одговоран за сабирање данка у новцу „џизје“ (главарина) за годину 1100. у битољском крају, уз обавезу да од тога новца упути преко касапбаше Мехмеда у Београд 5.000 гроша.³⁶ Било је случајева да су борцима који су се истакли у рату а налазили су се у евиденцији војног логора у Београду исплатили приходе као заиму.³⁷

Сумпор из охридског краја и барут такође су слати у Београд. Марта 1664. повереник сумпора у Охриду примио је султаново наређење да 300 кантара од поручених 630 сумпора пошаље преко Београда у фабрику барута у Будиму.³⁸ Барут се тада преносио у Београд и Смедерево не само од Охрида него и од Скадра.³⁹ Исте количине сумпора (630) требало је да се из Охрида експедују октобра 1670. у београдску творницу црног барута; експедиција је тада требало да се обави преко Солуна, тј. у Солуну би се сумпор товарио на коње за Београд и тамо предао Хасан-паши, који је био одређен да се брине за радове око добијања барута.⁴⁰ Само неколико недеља касније неким селима битољске казе је наметнута обавеза преноса сумпора из Охрида за Београд; село Барешани било је дужно да припреми 15 коња, Жабјани 10, Оптицари 20, Богоја 4 и још три 21, тј. у свему 70 коња; за транспорт био је задужен неки Мехмед-ага.⁴¹

У београдској тврђави налазили су се на служби и заими из битољског краја. Њихове проблеме морао је да решава и заповедник табора у тој тврђави. Почетком 1692. године то је био Хусејин паша, који је као командант мустахфиза својом бујурулдијом ушао у питање зијамета Мехмеда који је био на служби у београдском „кале“-у.⁴² Две године касније заштитник десног крила Румелије, који је обављао дужност заштитника београдских утврђења, изјавио је да је одстрањен са дужности Хусејин, субаша зијамета села у кадилуцима Битољу, Прилепу, Кичеву и Лерину и да је на његово место постављен Кочол-заде Мустафа Челеби.⁴³

II Битољски судски протоколи о Београду и градовима уже Србије од Карловачког мира до првог српског устанка (1699—1804)

Осамнаести век са низом промена у данашњој северној Србији један је од најмање познатих и обрађених периода историје српског народа. После карловачког дошао је и пожаревачки и београдски мир, тако да је тек од краја четврте деценије настало извесно смиривање. Крајем 80-их година па све до 1804, опет су Београд и Србија поред Дунава постали попришта ратних акција односно позорница великих смутњи са Пазван-оглуом из Видина и њиховим присталицама дахијама у Смедеревском санџаку. Но и пре тога било је побуна у редовима владајућег турског елемента у београдском гарнизону односно појачане хајдучије раје од времена Кочине крајине. Битољски сицили прате та збивања, разуме се гледајући их очима Турака. Ипак много више записа у том деловодном протоколу шеријатског суда има о ономе што бисмо могли назвати редовном хроником једне велике тада већ пограничне тврђаве. Та уобичајенија страна живота Београда, држећи се хронолошког реда, ипак показује и неке нове моменте.

Од октобра 1690. до средине августа 1717. године Београд се налазио у турским рукама, а од тога времена па до прве декаде септембра 1739. године се налазио у рукама Аустријанаца.¹ Из године 1715—18. има због тога нешто више докумената. Већ

јуна 1715. за повећани број бранилаца београдске тврђаве требало је наћи пара за плате. Због тога је ферманом Ахмеда III кадијама каза од Валоне и Јањине до Београда наређено да се новац од цизје сакупља за издржавање Портиних џебеџија у београдској тврђави, а свота од цизје валонског и јањинског краја требала је да стигне на ушће Саве у Дунав у пуном износу, без успутног пљачкања.²

Средином септембра 1716. Порта и султан налазили су се у Београду, на чијем је пољу извршена смотра јединица и где су написани неки фермани. На ревији трупа установљено је да од 2.100 левенти који су били под обавезом није се њих 900 појавило у војном логору.³ Лепе ли војске у којој је ратни напор саботирало 42,86% одређене врсте обвезника! Чак и неке виђеније спахије одбиле су да се појаве. Ибрахим заим са рентним приходом од 20.860 акчи избегао је да оде у тврђаву на Тамишу (Темишвар или Панчево), под заставу алајбега свога санџака; због тога му је ферманом одузето војно лено, које је, на предлог алајбега Ахмета, додељено Хусејину сину Бешира, (из класе из 1128. године од хиџре), с тим да се уврсти у спахијску јединицу алајбега истог санџака.⁴ И првих дана марта 1717. алајбег левог крила румелијске војске јавио је султановом штабу да Осман, тимарник из битољског села Доленци (са приходом од 6.000 акчи ренте) није учествовао у војсци на Тамишу; тимар је зато преписан на заслужног ратника Хасана сина Мехмедовог.⁵

Мада је питање Београда решено још у бици 16. августа и мада је капитулација београдске тврђаве потписана после снажног бомбардовања, још 18. августа 1717. године,⁶ крајем августа и октобра исте године (ако није реч о грешци приликом датирања докумената који су превођени) из београдског војног табора се још говорило о турској војсци опкољеној у Београду. Ферман кадијама, кајмакажима, војним забитима и вилајетским ајанима у Прилепу, Битољу и Лерину јављао је да су Аустријанци опсели београдску тврђаву, да се муслиманске жене и деца налазе под ударом непријатељских топова и да сваки муслиман треба да одговори дугу тиме што ће пружити помоћ угроженим правоверним; султан је наређивао да се хитно мобилишу

сви муслимани способни за борбу и да се одмах упуте ка Београду.⁷

Бујурулдија румелијског беглербега од 30. октобра 1717. саопштавала је већ да је непријатељ вере пошао од Београда ка Новом Пазару и Приштини, да је много силан и добро наоружан, те је тражено да се мобилисани сместа пошаљу у Приштину, да би се дочекао непријатељ ако продре до Косова; у супротном, цела би Румелија била доведена у опасност.⁸ Бујурулдија од 9. новембра адресирана свим муслиманима, било јаничарима било занатлијама и другим грађанима указивала је да је непријатељ од Београда пошао ка Солуну, да је већ заузео Нови Пазар; дуг је свих муслимана да пружи заштиту муслиманским женама и малолетницима из Новог Пазара; због тога је наређивано да се ставе под оружје сва лица способна за борбу и хитно експедују у логор румелијског валије.⁹

Период до 1715. године није попраћен већим бројем докумената. Септембра 1704. хајдучија се толико намножила на простору од Београда до Солуна, Ларисе и у Једрену да је једним ферманом заповеђено бостанци-баши Алији из Једрена да похвата друмске разбојнике који су се појавили нарочито на обалама Дунава и у Једрену, али и на поменутом простору Србије, Македоније и Тесалије, како не би страдали путници и житељи односних области.¹⁰ Војни логор који се од прве декаде јула 1715. налазио у Нишу такође се бавио питањем одбране од хајдука, на пример о нападу Паша Ахмеда, другара убијеног познатог харамбаше и одметника Хибетулаха, са 150 бунтовника на богате људе и њихове чифлуке односно о одметнику Јакубу сину Кара-Велије у леринском крају.¹¹ У том истом нишком пољу, при повлачењу од Београда, у другој половини септембра 1717. султан је одредио везира Абдул-пашу да омогући одржавање реда и мира на Косову и посебно у Скопљу, Приштини и Вучитрну.¹²

Крајем 1706. године знало се у Београду да трупе из Агрибоза (западна Грчка) треба да марширају ка београдском табору. Због тога се погранични војни заповедник у Београду обратио бујурулдијом кадијама и вилаетским ајанима на путу Агрибоз — Београд, тражећи да по пропи-

саној цени изврше откуп прехранбених производа за поменути војску.¹³ За чуваре београдске тврдиње требало је обезбедити и новац у готову. Због тога се дивански савет обратио мутесарифу румелијског ејалета и посебно кадијама у Софији, Битољу, Скадру, Серфице, Корчи, Елбасану и других градова да саберу данак цизје и уплате одређене своте за плате београдских јаничара.¹⁴

Више докумената указују на последице борби око Београда у лето 1717. године. Војници — пребези из Београда пљачкали су царску војску која је остала на окупу у јединицама као што су се растурили по градовима и селима, крадући храну, разне предмете те коње и мазге; због тога се из војног логора у Приштини наређивало и мутеселиму у Битољу да затвара такве дезертере и одузима им уграбљено.¹⁵ Неки Битољац Хасан-ага погинуо је при опсади, те је требало решити питање неких 60.000 акчи, над којим је водио бригу као пуномоћник Ајше хатун.¹⁶ Било је пресељеника из Београда у Битољу. Један од њих неки Алија пожалио се дивану румелијског беглербега да је неки Али-бег из Охрида опљачкао његову стоку (овце, коње) и новац код његовог чобанина.¹⁷

За време аустријске управе у северној Србији, у осталом делу данашње уже Србије врло је била присутна хајдучка тематика. У последњој декади априла 1720. наложено је кадијама северне и западне Македоније али и Врања да гоне хајдуке који су се преобукли у одору левената, јаничара, цебеџија, топџија и топ-арабаџија, бостанџија и мартолоза те су самовољно наплаћивали данак, грабили и убијали по селима.¹⁸ Али-аги, коме је било поверено старање за безбедност нишке тврђаве, наређено је, септембра 1721, да гони хајдуке у лесковачкој и врањској кази.¹⁹ Месец дана касније исти нишки мухафиз добио је, поред неких кадија Македоније и Тесалије, задатак да хвата харамије и да се потруди да мензилхане буду снабдевене храном за трупе у проласку.²⁰ Шест друмских разбојника Арбанаса напало је у лето 1734. у лесковачкој кази двојицу људи Имер ефендије, дефтердара тимара Румелије; једног од ових су убили, другог су опљачкали и потом побегли; поред неких

других, и нишки ајани су били обавезни да уђу у траг овим пресретачима.²¹

Ниш је донекле преузео функцију града браниоца Румелије, те су из Ниша стигла и наређења (1723, 1724) за гоњење одметника, на пример Арбанаса Хусејина и Кара-Велиоглуа.²² Године 1730. нишка тврђава је оправљана, те су те године одређене спахије и радна снага за извођење земљаних радова; оне су биле из Крушевца, али и из Солуна, Јањине, Елбасана, Валоне и Делвине.²³

Године 1740. командант београдске тврђаве постао је бивши заповедник Инебахта (западна Грчка) а командант Београда по преузимању града од Аустријанаца, Али-паша, отишао је на нову дужност у Дамаск. Једна од првих забележених акција новог заповедника било је налажење неког црног коња украденог чохадару.²⁴ Мустафа-паша се ускоро разболео и тражио је премештај; султан је наложио великом везиру Ахмед-паши да одмах изврши замену, због важности тврђаве као и потребе да се закључи договор између Турске и Аустрије; у последњој декади новембра још није био замењен, а смедеревски санџак-бег као евентуални привремени вршилац дужности заповедника тврђаве добио је задатак да гони разбојнике.²⁵ Београдски гарнизонар, као способан и заслужан војни старешина, постављен је (марта 1741) за заповедника Солуна. Нема бележака о томе ко је преузео команду у Београду. Ипак, зна се да су за извршење казне над неким ухваћеним убицама, по налогу румелијског везира, почетком маја 1741. били одређени београдски кадија и валија.²⁶

Априла (1747) из Битоља преко Прилепа преносила се државна благајна у Београд.²⁷ Осам година касније ајанима и другим задуженим у битољској канцеларији за убирање главарине наређено је да одређену своту од убраног данка пошаљу јаничарима који су чували београдску тврђаву.²⁸ Априла 1749. из Битоља је требало у Београд отпрати 20 радника (ренцбера).²⁹ На тврђави се радило и почетком 1751; да би се намириле плате радницима, ферманом је наређено румелијском валији Али-паши, кадијама Софије, Пловдива и других кадилука Паша-санџака да из нузула и авариз-хане издвоје 19.278 гроша. Обавезу рада на београдској тврђави

имали су тога пролећа и тимарници и хришћани из румелијских санџака; последњи рок за јављање радним јединицама био је Ђурђевдан.³⁰ Јула 1762. предузето је чишћење ровова београдске тврђаве, јер одавно нису били уређивани те су били пуни земље; поправљани су и кошеви за топовске платформе, који би у супротном били раскварени. За тај посао морали су се бринути сви алајбези десног и левог крила осим у санџацима Крушевца, Вучитрна, Призрена и још неких македонских и арбанашких лива. Одређени за тај рад јављали су се заповеднику београдске тврђаве Абди-паши.³¹ За боље уређење поштанске (мензилске) службе и за државне послове на београдском и босанском сектору границе маја 1777. одређени су били посебни опуномоћеници (мубашири) и улази из области од Једрена до Београда и Босне.³²

Из других извора познато је да је у Београду у току средњих деценија столећа долазило и до војних побуна. У битољске сициле ушла је само опомена (јануара 1754) да се из западне Македоније не шаљу Арбанаси, као бунтовни, у Београд; избегли или протерани Арбанаси би се сакупљали, те су предузимали бунтовничке подухвате.³³ Септембра 1762. 34. буљук дворских јаничара који се налазио на стражи у Инебахту био је одређен на службу чувања београдских фортификација; за њихову прехрану на путу, кадије у градовима до Београда били су обавезни да сваком човеку дневно обезбеде два хлебца и друге хране по групама од пет и десет људи; следовање би се делило по мензилханама а издавачи хране би ради правдања трошкова од спроводних старешина узимали потврде.³⁴ Децембра исте године многи заими и тимарници били су одређени да зимују у тврдињама Београда; спахије су, међутим, волеле да се мешкоље у својим топлим и угодним домовима, те су избегавали ту обавезу; неки су уз писмену спроводницу пуштани кући, и то, по мишљењу румелијског валије, управо они који су се одавали харачењу; осуство се могло, међутим, дати само једном лицу из десетине и то највише на 40 дана; онима који би друкчије поступили, запређено је одузимањем војног лена.³⁵

Од средине XVIII века почела се сретати и покоја вест о трговинској размени, али и даље ретко, сасвим изузетно. У другој половини марта 1751. једним хатишерифом (актом који је парафиром сам султан) забрањен је сваки извоз меда, воска, пастрме, оваца, говеда, и других производа изван подручја државе; забрана је саопштена мухафизу Београда Али-паши (бившем великом везиру), заповедницима Бендера и Хоћина, свим кадијама од Босфора до Дунава, кадији Београда и његовим колегама десно и лево од Београда.³⁶ Истим функционерима као и мухафизу Видина Мустафа IV је ферманом саопштио како се главни град царства раније снабдевао медом, воском, маслом, вуном, пастрмом и другим артиклима из Русије, Молдавије и са територија око Дунава, и то преко трговачке мреже; у последње време ови производи и многа говеда се на посебан начин, посредством јеврејских и других трговаца, извозе у Пољску, Угарску, Аустрију, Венецију и у Дубровник; то доводи до оскудице и поскупљења хране; због тога је најстрожије забрањен извоз поменуте робе, с тим да се кријумчарска роба одмах заплени.³⁷

Намирнице су биле потребне и турским трупама, нарочито почев од 1787. године, кад је ратом са Аустријом и покретањем народних маса у северној Србији почело доба немира. Војска се борила како против Аустријанаца тако и против побуњене раје око Јагодине и реке Мораве и, крајем новембра 1787, напредовала је ка Београду. Њој је била потребна храна. Сераскер похода сматрао је да ће је набавити наређењем кадијама Врања, Куманова, Скопља, Тетова, Битоља и Лерина; она је требало да буде купљена и транспортована у Соко-Бању, где ју је примао повеник из Софије.³⁸

Првих месеци 1788. године, после отпочињања непријатељстава са Аустријанцима, раја се на неким местима још налазила у стању побуне, узнемиравајући већ дуже времена муслиманско становништво. Покоравање такве раје требало је поверити изосталим заимима и тимарницима, ако је таквих било, иначе оспособљеним борцима за дужности у позадини.³⁹ Уз наступање Аустријанаца умножили су се ешкија и злочинци по свим казама; зато

је требало подићи на оружје све преостале снаге почев од Софије у правцу Ниша; ти борци били би предавани одређеним лицима за анкадрирање.⁴⁰ Све снаге средином јануара 1788. требало је концентрисати у Софији, а затим са спахијама из Ђустендила и Трикале, распоредити за поход на Београд. Претпоследњег мартовског дана сераскерова наредба налагала је тоталну и хитну мобилизацију због повратка Београда.⁴¹ Средином фебруара, ради обезбеђења позиције око Београда, тражено је чак у Анадолу по 12 нефера по мобилним јединицама.⁴²

Некадашњи мухафиз Београда, валија и сераскер Абдул-паша истакао се као искусан и способан војник у борби против Аустријанаца. Ипак, кад је у лето 1788. град требало учврстити у рукама Османлија, за новог заповедника тврђаве био је именован Кара-Хисар Осман-паша; он је био дужан да од Ђуприје доведе трупе на обале Дунава, заједно са новоименованим мухафизом Пожаревца Сулејман-пашом.⁴³ У то време појединим кадилуцима у Македонији и Румелији ферманом је наређивано да месец дана пред Митровдан контингенти тих кадилука од 150 па и 1.000 способних бораца буду у Београду, где би служили за обезбеђење тврђаве и београдског градског појаса.⁴⁴ Браниоци који нису стигли на време, одређивани су у зимску смену за одбрану града, те су им позиви поново упућени у другој декади новембра. Око Нове године 1789. бивши мухафиз Београда и сераскер београдског фронта поново је активиран на том бојишту, јер је Осман-паши, вероватно због недовољно показане одлучности остављен само положај команданта бранилаца Београда. Абди-паша, као сераскер, имао је задатак да утврди положаје и распореди трупе на граници, те да се налази у сталној преписци са заповедником београдске тврђаве. Нешто раније Абди-паши је од стране султана скренута пажња да мотри на послушност трупа у београдској области, да на руководеће дужности одређује само послушне, да гони војне бегунце како се не би поновило да се десетак бивших алајбегова разуларе, напусте војну и оду кућама.⁴⁵

Без обзира на примирје које је Абди-паша, по одобрењу Цариграда закључио (8. фебруара 1789) с Аустријанцима,⁴⁶ било

је потребно да се београдска војска и даље ојачава. Док су браниоци Београда остајали и без хране, већ у Софији људи тамошњег мубашира шетали су се незапслени по кази; због тога је крајем фебруара ту био наређен откуп животних намирница.⁴⁷ Сераскер београдског краја Абди-паша морао је да се брине о откупу јестива и за посаду нишке тврђаве. Требало је да обезбеди и провијант за војску која се на београдском сектору у пролеће 1789. очекивала из Румелије и Анадола.⁴⁸

Првих дана марта 1789. румелијском валији и сераскеру београдског фронта султан Абдулхамид I доделио је, као способном човеку који је државу служио 35 година, право да самостално одлучује у решавању питања о распореду трупа, награђивању и кажњавању бораца, у слању наредаба казама па чак и код послова санцака.⁴⁹ Одузимање и додељивање односно увећање војних лена ипак је остало у рукама владара.⁵⁰ И поред концентрације овлашћења у рукама строгог Абди-паше, неодрживање војној обавези је и даље постојало. Почетком лета те године султан је био обавештен да половина специјалних трупа тражених за београдску тврђаву уопште није изашла на одредиште.⁵¹

Ситуација се изменила септембра 1789. кад је аустријски генерал Лаудон са знатним снагама прешао реке код Београда, 30. септембра заузео варош а 8. октобра примио и капитулацију београдске тврђаве.⁵² Средином децембра исте године нови султан Селим III, наредио је многим македонским и неким бугарским кадилуцима да мобилишу снаге како би се ослободила београдска тврђава која је прешла у руке непријатеља. Месец дана касније султан је опомињао да Немци од Београда прете да нападну Ниш и Кладово, те су поименце набројани родови оружја чији су припадници били дужни да се одазову војној служби како би се непријатељ онемогућио да заузме Ниш.⁵³ Позвани су под заставу пензионисани припадници чорбација, турнација, чауша, јамака и других категорија бораца са територије од Једрена и Шумена до Ниша; имали су да се саберу у нишкој тврђави; у случају отказивања послушности требало им је укинути све принадлежности и следовања.⁵⁴ За снабдевање трупа са центром у Нишу румелијском вали-

ји Ахмед-паши и кадијама у многим бугарским и македонским казама као и у Врању, Нишу и Куршумлији наређено је да обаве откуп јечма и брашна преко посебних опуномоћеника (мубашира). У исто време опоменути су функционери у неким кадилуцима да у амбаре нишке тврђаве сместе неподмирене количине хране на што су били обавезни; међу тим кадилуцима налазили су се чак и Ниш, Лесковац, Куманово, Скопље и неки други из Македоније.⁵⁵ Средином априла је румелијски валија наредио и мутесарифу Јањине да у Ниш упути 6.000 војника, и то без одлагања, ако не жели да се изложи тешкој одговорности.⁵⁶

Нови обрт настао је кад је Аустрија (27. јула 1790) закључила мир с Пруском, те пристала да, посредством Пруске, закључи мир с Турском на основу задржавања status quo. Примирје с Турцима је и закључено у Ђурђеву 19. септембра 1790. године.⁵⁷ Средином августа 1790. Аустријанци су се већ повлачили ка Београду и Смедереву. Турска војска је прешла мост на Морави и несметано напредовала до Пожаревца, приморавши непријатеља да се повуче у београдску и смедеревску тврђаву. Опет је за ове трупе требало обављати откуп брашна и јечма. Занимљиво је да је трговцима одобрено да ратни данак сакупљен у виду „сурсата“ и друге прехрамбене артикле (у својој режији) пренесу до Ниша и поменутог моста на Морави.⁵⁸ Кад су државни органи показивали недостатка интересности, требало је користити и заинтересовану приватну иницијативу, али уз повећање цена храни.

Уписи у књиге битољских сицила из 1793. године сведоче о радовима у београдској тврђави. Из каза у унутрашњости царства слати су зидари; из Битоља је, примерице, отишло њих десет, примивши од ајана Мемиш-аге 750 гроша. За израду топовских „кундака“ били су потребни и столари и ковачи, те је из Битоља упућено у Београд 10 столара и 6 ковача, који су имали да приме плату од посебног повереника.⁵⁹ За довршавање радова на београдској тврђави били су, почетком 1794. године, потребни нови радници, колске запреге и друго. Зато је наређено битољском кадији и мубаширу да приступе траженој мобилизацији, те да до Ђурђев-

дана људство и средства упуте надлежном емину.⁶⁰

Београдска тврђава за неколико година била је доведена у ред. Унутрашње политичко стање у београдском крају, међутим, било је ровито како због деловања дахија тако и због хајдучије која је имала политички карактер и све се више ширила. По указаној царској милости румелијском валији био је поверен не само задатак чувања Београда него и ликвидације хајдучије у његовој широј околини.⁶¹ Опасност је претила и од видинског одметника Пазван-оглуа. Средином јануара 1798. румелијски валија обавестио је кадије и друге функционере у Македонији да су предузете мере да се обузда широко заснована побуна Пазван-оглуа. Хапшења његових следбеника извршена су око Београда (њих 150), Рушчука и у Габрову. Због његових напада од подунавских каза према Нишу, Пироту и Софији, босанске снаге покренуте су према Београду односно арбанашке и од Ксанти ка другим правцима.⁶² У сузбијању завере били су доведени у везу валија у Силистрији, заповедници Београда и Велике Аде (=Адакале) и мутесарифи Ниша и Крушевца. Пазванџијеве снаге су привремено овладале крајем око Сокобање и Ниша. Чак и влашки војвода, уз команданте Београда и Адакале позван је да тврђаву Кладово и Брзу Паланку очисти од разбојника поменутог одметника.⁶³

У годинама пред избијање првог српског устанка има неколико докумената о јужној Србији и крушевачком крају. Почетком јуна 1803. један хатихумајун Селима III налагао је мере румелијском валији за обезбеђење и ојачавање кланца према Гегалаку, у вези с чим су примили обавезе крушевачки мутесариф Приштевац Малић, Мехмед из Врања, један Тетовац и један из Доњег Дебра.⁶⁴ Кадилуци Врања и Лесковца били су, уз неке македонске казе, познати произвођачи вуне. Петину годишње производње вуне ове административно-судске јединице морале су предати откупним органима који су је достављали у Солун, где се од ње прерађивала зимска чоја за потребе војске. Као откупни органи крајем 1801. године овлаштени су јаничари на служби у Цариграду. Од стране државе утврђена је цена од 12 акчи по оки вуне. Како је та цена била

знатно нижа од тржишне, произвођачи су радо заборављали на своје обавезе, те су вуну и из поменуте петине продавали трговцима, па и оним из европских земаља. Такве појаве је Порта стално изнова забрањивала.⁶⁵ Врањски крај био је узгајивач и врсног дувана. Таксе на произведен дуван у Македонији и у врањском крају одређивала је солунска дирекција почетком јуна, која је одређивала и посебно лице да таксу покупи. Скупљање те таксе у велешкој, скопској и врањској кази дато је и те године у закуп. Пошто се од једног дунума очекивао принос од 40 ока дувана, а како је ока дувана продавана по 7 пара, солунска дирекција је установила приход од 7 гроша по дунуму.⁶⁶

III Београд и ужа Србија према битољским сицилима од избијања првога устанка до краја прве владавине кнеза Милоша (1804—1839)

Према документима са Порте који су регистровани у битољским судским протоколима 1807. године, о устанку српске раје у београдском пашалуку говори се као о догађају од пре године или две дана, тј. они су о побуни расуђивали за 1805. или 1806. годину, тј. кад се устанак почео ширити изван граница пашалука. За 1804. заиста нема никаквих записа. Као да је то била мирнодопска година. У јесен те године, као обично, и у врањском и лесковачком крају набављана је вуна за чоју потребну Портиним јаничарима за одело. Цена је још била 12 пара од оке и вуна је експедована у Солун.¹

Српски устанак је у једном ферману из последње декаде 1806. приказан као резултат руских успеха у Молдавији и према тврђавама Хотину и Бендеру. Акције бунтовне српске раје помогнуте су од стране руских непријатеља. Зато је румелијском валији и сераскеру софијског краја наређено да се повеже са нишким мухафизом Хуршид-пашом, босанским валијом Хусрев Мехмед-пашом и капицибашом Исмаил-бега од Сереза, који су се са великим снагама упутили према Софији да онемогуће провалу српске раје у тај крај.²

Погибија муслиманског живља од устаника код Београда, мада је том живљу

гарантован излаз из Београда и пролаз кроз Србију веома је раздражила Турке у пролеће 1807. године. Фермани Селима III од краја марта до средине априла били су у знаку — муслиманска крв је проливена у Београду. Неверни и непостојани Мошкови су побунили српску рају. Ова је тражила милост, те се одустало од слања војске на њу, а потом се та раја поново побунила, чинећи као и Руси, насиља и бунт према муслиманима.³ Иако су много ослабили у рату с Французима, Руси су ширили гласове међу Србима како су победили Французе, желећи да их тако покрену на нову побуну. Српска раја се први пут побунила пре годину или две дана, нападајући и освајајући села, паланке, касабе и градове, проливајући муслиманску крв и прикључујући се Мошковима, природном непријатељу верних. Зато је наложено Осман-паши да уништи Србе.⁴ То је налагала фетва шејх-ул-ислама. Зато је наређивано македонским муслиманима да крену против крволочне раје, сврставајући се у редове Сеиди Осман-паше, румелијског валије и команданта софијског сектора.⁵ Још почетком 1807. у Софију су стигли и улаци из Београда, поред оних из Босне, Видина, Рушчука и Ниша. Пошто Софија није била у стању да савлада све задатке пријема и експедиције, то је румелијски валија затражио од битољског кадије да битољска мензилхана пошаље у Софију три добра и здрава поштанска коња.⁶

Против српских устаника напад је у лето 1807. имао да изврши Хуршид Ахмед-паша. Још средином јула нови султан Мустафа IV тражио је од локалних власти у Румелији да румелијском валији и главном заповеднику против Срба упуте борце и прехрамбене производе. Сам Хуршид је тражио воловска кола за службу у војном транспорту а септембра и храну за своју армију.⁷ Нова ситуација је настала кад је закључено руско-турско примирје које није обухватило и Србе. Порта је имала одрешене руке према својој побуњеној раји. Сагласно поменутој фетви било је потребно напасти Србе са свих страна, разрушити им куће и насеља, узети им у ропство жену и децу и уопште према њима предузети најстрожије мере како би се поуздано вратили на статус раје, јер су

били бунтовници тврдокорног срца. Још почетком августа 1807. царски ферман тражио је од румелијских каза да изведу пут Софије раније тражене борце.⁸

Наредбе о купљењу војске против Срба под командом румелијског валије Хуршид-паше упућене су македонским кадилуцима и у другој половини јануара 1808. Заповест да се сви муслимански борци упуте против српских бунтовника прослеђена је и познатом Алипаши од Тепелена. Поруче су и даље кружиле, што је, уосталом, било и лакше него да се крену велике масе људи. Почетком априла 1808. Хуршид-паша је поручивао битољском кадији да је побуна српске раје узела велике размере, те да је потребно да из Битоља добије хиљаду пешака. Валија је одмах затим од македонских каза тражио да плате пристојбе на име војне помоћи које следују војсци у мобилном стању и поново је ургирао да му се за покорене Срба пошаљу трупе и храна.⁹

Средином маја 1809. кадијама неких македонских и бугарских каза саопштено је ферманом да се сви муслимани позивају у свети рат против Русије и српских устаника; између осталог речено је да је свакоме познато да су српски устаници почели да нападају нишку, софијску и видинску страну. Битољски кадилук имао је обавезу да пошаље и 30 радника, 4.000 цариградских кила брашна, 30.000 цариградских кила овса и 2.750 оваца за војску у Нишу, воловску запрегу за пренос хране, муниције и оружја.¹⁰ И једна бујурулдија од 6. маја говорила је да су Срби напали на Ниш и да су затворили прави пут до Кизиљокуша.¹¹ Наређење румелијског валије кадијама и осталим властима Битоља (14. јуна) тражило је неодложно слање у Ниш хране за дневно следовање редовне војске, која ће се као бурно море кренути са нишког поља страшном силом право за Београд.¹²

Средином октобра 1809. ферман Махмуда II тражио је од битољског кадилука упућивање 300 бораца у Хуршид-пашину војску у поход за ликвидацију српског питања. Средином децембра везир Хуршид-паша је поново потврђен као румелијски валија, сераскер софијске стране и као нишки врховни командант; пошто је похваљена његова способност, војна спрема и

предострожност, скренута му је пажња да уложи силе и напоре како би се припремили услови за уништење Срба.¹³

Марта 1810. од неких македонских, тесалијских и арбанашких каза тражена је већа количина брашна, овса, оваца, кола, коња и камила за велику војску која се у нишком крају сабирала под заповедништвом румелијског валије.¹⁴ Средином априла кадијама је јављано да су Руси напали Адакале како би се ујединили са побуњеницима из Србије, те је Битољцима, Исмаил-бегу сереском и другим македонским муслиманима наређено да похитају у Ниш и Софију да спасавају веру и царство.¹⁵ И у другој половини новембра и почетком децембра 1810. тражени су од македонских кадилука борци (из Битоља 300) за нишку армију како би се, после дуго вођене борбе, ликвидирао проблем српских разбојника; ти борци су конкретно били потребни за зимовник.¹⁶

Године 1811. и 1812. биле су неактивне у погледу Срба, јер су све снаге прибиране за борбу против Руса, и у Македонији која је у погледу војних обавеза увек била оријентисана на Србију. Тек у другој половини октобра 1812. поново је од битољске казе затражено 300 бораца који би били стационарани по зимским логорима, и то у нишком крају.¹⁷

Ферман султана Махмуда II двојници битољских ајана од 18. марта 1813. изложио је српско питање. За српски народ речено је да је од древних времена био раја под харачем, али да се рано подигао против царства, направивши различита недела. Кад је избио рат са руском државом, Срби су се умешали у сукоб на руској страни. Кад је, пак, између Порте и руског двора закључен мир, фетва је истакла одговорност за држање побуњене српске раје. Порта је ипак пристала да све преда заборава и да Србима опрости за недела, с тим да све тврђаве и паланке које су раније постојале дођу у раније стање односно да се поруше новоизграђене; топови, муниција и сав војни материјал ваљало је да пређе у руке царских људи. Према томе, одмах је требало да турске трупе поседну Београд, Смедерево, Шабац и остале градове. Срби, међутим, нису били спремни да напусте територије ван свог пашалука које су заузели у Босни, видин-

ском, кладовском и крушевачком крају; нису дозвољавали да Турци уђу у градове с изузетком 50 војника и једног службеника; они су желели да Београд и све остале тврдиње и позиције имају српску посаду; да сами Срби скупе и одсеком предају све дохотке од феудалних лена, муката и вакуфа што се налазе на њиховој територији односно да саберу цизју и остале данке од становништва; тражили су да им Карађорђе буде старешина и да им се у права организује и води као да су независан народ. Не придајући никакву важност турско-руском мировном споразуму, отворено су се дрзнули да постављају услове који су сасвим супротни њиховом положају раје; према тим предлозима рајински положај би био само формалан, док би Срби стварно били потпуно слободни. Порта такве празне речи не може да прими, јер никад није било да царску границу и остале положаје чува раја. Устала раја мора се поново довести у положај обичне раје, тим пре што је царски указ поновио неколико светих фетви шеих-улислама. Врховно заповедништво нишком армијом поверено је румелијском валији и славном муширу (маршалу) Карели Али-паши. Њему уз бок као „први властелин“ стављен је ајан из Сереза Исмаил-бег. Међу главним војним старешинама налазили су се и: мутесарифи крушевачки Шехсувар Абди и призренски Махмуд, Хусејин из Врања, војвода Пирота, ајани Вучитрна, Босански валија и мушир Силахдар Али-паша назначен је за врховног команданта босанске стране.¹⁸

Следећи докуменат уписан у битољске сициле је ферман Махмуда II од 22. новембра 1815, којим је румелијски валија Марашли Али-паша именован за гувернера београдске тврђаве и мутесарифа смедеревског санџака, остајући и даље у звању румелијског валије. Јануара следеће године султан Махмуд II је Марашлији и битољском кадији наложио да пруже помоћ за оправку и обнову утврђења на Дунаву. Августа исте године гувернер Београда у функцији румелијског валије наредио је кадијама Врања, Приштине, Новог Брда, Вучитрна, низа македонских и неких арбанашких каза да сакупе овце за текућу годину и заостатак за прошлу годину за потребе султанове кухиње, и то

на основу списка који ће издати царска кланица.¹⁹

Слични ферман београдском гувернеру Марашли-Али-паши и кадијама и наиби-ма Врања, Лесковца, Пирота, Вучитрна, Новог Пазара и другим румелијским казанама издат је 4. јуна 1817; и у случају спора да ли треба овце по истој основи узимати и од реда Евлад-и-фатихан интервенисао је својом наредбом београдски гувернер у истовременом положају румелијског валије. Сто зидарских радника из Битоља радило је на здањима београдске тврђаве 1817. године, те кад су се враћали кућама гувернер Београда наредио је кадилуцима кроз који су ови путовали да им се обезбеди храна и коначење. Власти у Битољу су на ове мајсторе у времену од 21. новембра 1816. до 24. августа 1817. потрошиле 11.630 гроша. У тај рачун ушли су и трошкови за шалитру, рачунајући по 10 гроша дневно за воловску запрегу, путни трошкови функционера који су спроводили раднике при враћању, за бакшиш тим радницима и сл. Марашли Али-паша је новембра исте 1817. настојао да регулише расподелу терета на кадилуке у вези са трошковима изграђеног високог сераја у Битољу, где је остатак издатака износио 88.835 гроша.²⁰

Фебруара 1818. румелијски валија наредио је битољском кајмакаму и још неким казанама да топе масло за валијину потребу, тј. за Београд.²¹ То је било време кад је београдски гувернер и кад је реч о храни у великој мери зависио од кнеза Милоша, спремног за ситне уцене.

Године 1819. битољски мајстори учествовали су на неколико великих градилишта на границама Милошеве Србије — на изградњи моста на Морави (где је 25 волујских кола из Битоља, од укупно 400, преносило камење) и на подизању утврђења на Великој Ади (Адакале) (радници и кола). Битољска каза те године имала је да да велики број радника са материјалом и за изградњу тврђаве у Београду.²²

Гувернер нишке тврђаве уз солунског мутесарифа маја 1821. заповедао је војском која је требала да пође против грчких устаника; под надзором ове двојице обављена је и реквизиција брашна и овса за војску. Брашно са превозом до Ниша и врећама плаћано је по 50 пара кила а овас

упола мање. На Битољ је отпала обавеза од 25.000 кила брашна и 4.000 овса.²³ Јуна месеца те године требало је по санцаима извршити прозивку тимарника и заима у Румелији, дакле и у Крушевцу, Вучитрну и Призрену.²⁴

Од средине друге деценије XIX века вести о Србији у битољским сицилима природно се односе само на део Србије изван Милошеве државине. Маја 1829. наложено је скупљање овчарског данка у крајевима тзв. Самоковског кола, тј. и у Пироту, Лесковцу, Врању, Новом Брду, Вучитрну, Приштини и Призрену.²⁵

Ферман Махмуда II од краја септембра 1831. узео је у разматрање сабирање прихода пензионисаних заима, тимарника, кумбарација и лагумџија односно њихове мушке непунлетне деце и за санцак Крушевца и Призрена.²⁶

Кад је изграђен мост код Велеса, пошто се он налазио и на путу који је водио у Цариград, Порта је установила да таксу приликом преласка преко моста треба да плати и роба која је полазила из Београда, Босне и Пловдива; за товар те робе требало је платити 100 пара а за ону из велешке казе 60.²⁷ Београдски трговци су били присутни у Македонији. Двојици београдских пословних људи (Павле, Јанаћи), неком Сими из Алексинца и Николи из Кожана дат је са 15. августом 1838. закуп за хватање пијавица у водама битољске и преспанске казе за рок од шест и по месеци.²⁸

Врло је занимљиво питање које су власти Србије учествовале у деоби трошкова око новоподигнуте касарне у Битољу (маја 1839); поред Врања и Лесковца у једном се документу помиње и Крушевац, иако се он од 1833. године налазио у склопу Милошеве Србије.²⁹

*

Иако су задовољавали потребе Битоља, битољски сицили су својим уписима општијих аката који су стизали са Порте или из валијиног средишта, мада фрагментарно и подоста декларативно, ипак пратили општа збивања која су се тичала и Београда односно и уже Србије. Ти записи су говорили о сталним потребама велике београдске тврђаве и управо се и из тих

сицила може закључити шта је Београд значао за Отоманску империју. Остала места јужне Србије делила су судбину осталих румелијских кадилука, имајући најсличнију ситуацију са областима Косова и централне и западне Македоније. Иако је реч о локалном извору, готово да нема специфично локалне тематике у односима

западне Македоније и уже Србије — привредних и културних веза. Војни положај Београда апсорбовао је све остало. Ако је што у животу народа, пре свега раје ван градова било заједничко, била је то хајдучија, која је била само закукуљена борба против поробљивача Турака а за класно и национално ослобођење.

НАПОМЕНЕ

¹ *Документи за историјата на македонскиот народ*, серија I (турски) (у даљем тексту: ДИМН), т. I, Скопје 1963, 105—7, док. бр. 142. — Поменути докуменат оспорава мишљење да је са стварањем наследности јаничарског реда 1581. престало купљење хришћанских младића (Д. Ј. Поповић, *О хајдуцима I*, Београд 1930, 163—4).

² ДИМН II (1966), 72—3, бр. 142; 74—5, бр. 144.

³ ДИМН III (1969), 110—11, бр. 150.

⁴ Архив на Македонија, Битољски сицили (у даљем тексту: АМ-БС) књ. X, бр. 3 од 27. VIII 1645.

⁵ АМ-БС, XIX, 317 и 318.

⁶ Исто, 322 и 325.

⁷ Исто, 329.

⁸ Исто, 336, 341 (28. IV 1664), 343, 344, 345, 346 (мобилизација), 350, 356.

⁹ Исто, 262 и 295 (буџурлудија битољском кадији; слати људство сраскеру у Београд).

¹⁰ АМ-БС, XX, 187 од 16. IV 1668.

¹¹ АМ-БС XXVI, 189 од 16. III 1687.

¹² АМ-БС XXVII, 223 од 26. IV 1692.

¹³ АМ-БС XXVIII, 110 од 25. III 1695.

¹⁴ АМ-БС, XIX, 317 од 29. I 1664.

¹⁵ Исто, 238 од 18. III 1664.

¹⁶ А. Матковски, *Турски извори за ајдутство и арамијството во Македонија* (у даљем тексту ТИАМ) II, Скопје 1961, 75—77, бр. 96—8.

¹⁷ А. Матковски, *Турски документи за времето на австро-турска војна и непосредно пред Карпошовото востание (од 21. април до 14. октомври 1689. год.)*, Гласник на Институтот за национална историја, бр. 1/1971, 177—8, бр. 20. — У том кланцу је и раније било харамија. Једна наредба упућена и властима у Врању издата је, примерице, средином јула 1588, да се у том подручју онемогући зулум путницима, раји и бераји (Д. Шопова, *Македонија во XVI и XVIII век*, Скопје 1955, 66—7, бр. 44). — Према мишљењу Ивана Катарџијева (*Ајдутското движење и Карпошовото востание во XVII век*, Скопје 1958, 36), хајдуч-

ки покрет јужно од Ниша и Пирота је тада показивао повезивање чета пред наступање аустријске војске.

¹⁸ АМ-БС, XXVII, 251, 252, 255, 256, 262, 268.

¹⁹ Исто, 268 од 29. VIII 1692.

²⁰ АМ-БС, XXVIII, 147 од 2. I 1694.

²¹ АМ-БС, XIX, 356.

²² АМ-БС, XXVII, 146 и 147.

²³ АМ-БС, XXVII, 148, 157, 252, 263; XXVIII, 268, 250, 239; XXIX, 109.

²⁴ АМ-БС, XIX, 310 од 28. I 1664.

²⁵ АМ-БС, XIX, 306 (10. XII 1663) и 302 (16. XII 1663). — Цариградска кила садржавала је 20 ока, тј. 25,656 кг (Б. Храбак, *Извоз житарица из Османлијског царства у XIV, XV и XVI столећу*, Приштина 1971, 12).

²⁶ АМ-БС, XXVI, 190 и 199 од 19. III и 28. IV 1687.

²⁷ АМ-БС, XXVII, 226 (4. II 1692), 199, 200 (28. II 1692), 201 (у Београд, не у Софију), 220 (26. IV 1693), 223 (26. IV 1692, прикупљач Нузул емин Ахмед), 176 (2. I 1692, у Београд не у Софију или Скопље).

²⁸ Те обавезе су биле: Цума-пазар (за две године) 1428+285 кила јечма, 2876+849 кила брашна; Лерин: 10.103 кила јечма и 420 кила брашна; Битољ: 2.409+440 кила јечма и 4.922+160 кила брашна; Острово: 1664+615 кила јечма и 3.328+290 кила брашна; Серфице: 520+269 кила јечма и 1.040+265 кила брашна; Хрупиште: 530+64 1/2 кила јечма и 1.064+153 кила брашна; Населич: 1.100+183 кила јечма и 2.242+307 кила брашна; Корча: 678+45 кила јечма и 1.256+101 1/2 кила брашна (АМ-БС, XXVII, 138).

²⁹ АМ-БС, XXVIII, 149 (17. I 1694), 116 (29.

²⁹ АМ-БС, XXVII, 149 (17. I 1694), 116 (29.

³⁰ АМ-БС, XXIX, 86 (17. VI 1695), 110 (25. III 1695), 105 (21. VI 1695), 127 (22. III 1965).

³¹ АМ-БС, XXVII, 138 (18. VI 1692), 226 (4. II 1692).

³² АМ-БС, XXVIII, 159 (29. I 1694), 91 (30. III 1694), 204 (26. VI 1694).

³³ АМ-БС, XXVIII, 95, 101, 112 (10. II 1695).

³⁴ АМ-БС, XIX, 311 (6. I 1664), 312 (8. I 1664), 338 (26. II 1664).

³⁵ АМ-БС, XXVI, 135 од 29. I 1686.

³⁶ АМ-БС, XXIX, 89.

³⁷ АМ-БС, XIX, 340 (27. III 1664) (исплату је био дужан да изврши скопски кадија).

³⁸ АМ-БС, XIX, 339 од 26. III 1664. — Сумпор се вадио у охридском селу Лесковцу.

³⁹ АМ-БС, XIX, 354 и 357 (2. V 1664).

⁴⁰ АМ-БС, XXI, 373 (20. X 1670), 374 (24. XII 1670).

⁴¹ Исто, 373 (20. X 1670), 374 (24. XII 1670).

⁴² АМ-БС, XXVII, 174 од 16. II 1692.

⁴³ АМ-БС, XXVII, 190 од 1. IV 1694.

II

¹ За ближу хронологију види: *Историја Београда*, књ. I, Београд, САНУ, 1974, 496, 568.

² ТИАМ III (1973), 117, бр. 123.

³ Исто, 171.

⁴ Исто, 164 од 23. IX 1716. — Један ферман под Београдом из средине септембра: АМ-БС, XXXVIII, 211.

⁵ АМ-БС, XXXVII, 211 од 3. III 1713. — Од тимара у битољској кази, 17. маја 1717. тимар од 6.000 акчи у селу Единаковци био је одузет Мехмеду који је дезертирао за време борбе око Београда (АМ-БС, XXXVIII, 209); 16. октобра одузет је тимар од 3.000 акчи и кориснику у селу Воднани, који такође није дошао под ратну заставу (АМ-БС, XXXVIII, 208 од 16. X 1717).

⁶ *Историја Београда I*, 526.

⁷ АМ-БС, XXXVIII, 192.

⁸ Исто, 212 од 30. X 1717 (бујурулдија адресирана кадијама и ајанима из Корче, Бишлишта, Хрупишта и других каза).

⁹ АМ-БС, XXXVIII, 213.

¹⁰ ТИАМ III, 15—6, бр. 11.

¹¹ Исто, 117—9, бр. 124—25.

¹² Исто, 137, бр. 145. — Један ферман од 7. октобра 1717. захтевао је од битољског кадије да у Приштину пошаље 500 искусних наоружаних лица за борбу против приградских хајдука у Приштини и у Скопљу; из стилизације би излазило да се и Порта из Ниша кретала ка Приштини (Исто, 139—40, бр. 148). И сутрадан је једна бујурулдија тражила од битољског мутеселима мобилизацију људи за борбу против хајдука који су се јавили у околини Скопља (Исто, 130—41, бр. 150), можда у вези са наступањем аустријске војске у правцу Новог Пазара и Косова.

¹³ АМ-БС, XXXII, 105 од 30. XII 1706.

¹⁴ АМ БС, XXXVIII, 192 од 22. V 1707.

¹⁵ Исто, 206 од 8. X 1717.

¹⁶ Исто, 37 од 6. IV 1718.

¹⁷ Исто, 275 од 11. IV 1718.

¹⁸ ТИАМ III, 153, бр. 165.

¹⁹ Исто, 167—8, бр. 177—8. — У исто време нишки мухафиз је био обавештен да је укинута мартолошка служба, јер се раја жалילה на мартолозе (Исто, 165, бр. 170).

²⁰ ТИАМ III, 189, бр. 180.

²¹ АМ-БС, XLIV, 54 од 12. X 1734.

²² ТИАМ III, 180—1, бр. 206 и 211.

²³ АМ-БС, XLII, 371.

²⁴ АМ-БС, XLVII, 54 (из прве декаде јула 1740), 1 (9—10. VIII 1740).

²⁵ Исто, 126 (29. X 1740), 127 (23. XI 1740).

²⁶ Исто, 273 (19. III 1741), 279 (6. V 1741).

²⁷ Исто, 18 од 22 IV 1740.

²⁸ АМ-БС, LI, 230 од 16. III 1748.

²⁹ АМ-БС, LII, 81 и 83 (23. и 24. IV 1749).

³⁰ АМ-БС, LII, 126 (6. I 1751), 146 (12. III—6. IV) 1751) 157 (16. V 1751).

³¹ АМ-БС, LV, 283 (прва декада јула 1762), 285 (12. VII 1762).

³² АМ-БС, LXI, 196 (21. V 1777).

³³ АМ-БС, LIII, 344 (29. I 1754).

³⁴ АМ-БС, LV, 315 од 28. IX 1762.

³⁵ Исто, 326 од треће декаде децембра 1762.

³⁶ АМ-БС, LIII 142 (18—27. III 1751).

³⁷ АМ-БС, LVII, 63 (трећа декада јуна 1763).

³⁸ АМ-БС, LXV, 152 од 26. XI 1787.

³⁹ Исто, 113 од 6. III 1788.

⁴⁰ АМ-БС, LXVI, 21 од 7—9. V 1788.

⁴¹ АМ-БС, LXV, 61 (од 10—20. I 1788), 127 (30. III 1788).

⁴² Исто, 121 од 8—18. II 1788.

⁴³ АМ-БС, LXVI, 97 од 22. VIII—1. IX 1788.

⁴⁴ Исто, 72 (3—5. VIII 1788), 92 (24. VII—3. VIII 1788).

⁴⁵ Исто, 131 (10—20. XI 1788), 151 (30. XII 1788—8. I 1789), 159 (30 XI—9. XII 1788). — Пеоснована је тврдња да је у јесен 1788, код Турака у Београду било одлично расположење; нетачно је приказан однос у функцијама Абди-паше и Осман-паше (*Историја Београда I*, 723).

⁴⁶ *Историја Београда I*, 728.

⁴⁷ АМ-БС, LXVI, 216 од 25. II 1789.

⁴⁸ Исто 221 (4. III 1789), 174 (27. II—8. III 1789).

⁴⁹ Исто, 187 (27. II—8. III 1789).

⁵⁰ Исто, 238 (берат за тимар у Балдовици, увећан тимаром у Породину, битољска каза).

⁵¹ Исто, 245 од 9. VII 1789.

⁵² *Историја Београда I*, 731—33.

⁵³ АМ-БС, LXVII, 138 (8—18. XII 1789), 140 (7—17. I 1790), 171 (7—17. I 1790).

⁵⁴ Исто, 121 (5—15. II 1790).

⁵⁵ Исто, 90 (12. II 1790), 95 (21. II 1790), 98 (12. II 1796).

⁵⁶ Исто, 157 од 18. IV 1790.

⁵⁷ *Историја Београда I*, 734. — Мир је постигнут тек 4. августа 1789. у Свиштову (Исто).

⁵⁸ АМ-БС, LXVII, 183 од 22. VIII 1790.

⁵⁹ АМ-БС, LXIX, 18 (28. V 1793), 72 (23. II 1793).

⁶⁰ АМ-БС, LXXI, 75 од 15. I 1794.

⁶¹ АМ-БС, LXXIII, 133 од 1. VI 1797.

⁶² АМ-БС, LXXV, 50 (15. I 1798), 58 (28. XII—7. I 1798).

⁶³ *Турски документи за македонската историја I*, (у даљем тексту: ТДМИ) Скопје 1951, 59—61. — Мухафизу Београда султан је означио став према одметнику Пазван-оглуу ферманом од 16—25. III 1801, тражећи и његову интервенцију да се трогодишња ребелија ликвидира; требало је да из Београда крене својим трупама ка Софији, осигуравајући успут кланце. како Арбанаси не би посели теснаце и продужили са пљачком; из Софије би са осталом румелијском војском пошао на видинског одметника (АМ-БС, LXXVIII, 78, br. 135). Последњу најверљивије писану студију о крцалијству и том времену дала је позната бугарска историчарка Вера Мутафчиева (Кърджалийско време, София, 390).

⁶⁴ ТДМИ I, 124 (почетак јуна 1803). — Мехмед-паша из Врања коју годину касније био је изабран од румелијског валије да као његов заступник остане у Једрену са 150 војника, примајући принадлежности на рачун битољског краја (ТДМИ II, 67, br. 47).

⁶⁵ Исто II, 39—40.

⁶⁶ Исто, 31—2 и 32.

III

¹ ТДМИ II, 103—4, br. 114.

² АМ-БС, LXXXII, 75 од 21—31. XII 1806.

³ ТДМИ II, 98—99, br. 91; АМ-БС, LXXXII, 117 од 30. III—9. IV 1807.

⁴ Исто, 101—3, br. 99, средином априла 1807.

⁵ Исто, 105, br. 115, од краја априла 1807.

⁶ АМ-БС, LXXXII, 106 од 9. III 1807.

⁷ ТДМИ II, 107—8, br. 140; 109—10, br. 157 од 24. VIII 1807 (Битољ 120, Прилеп 35, Кичево 53, Лерин 35 кола итд.); 110—11, br. 174 (18. IX 1807).

⁸ ТДМИ II, 111—12, br. 176 (средином септембра 1807), 113, br. 199.

⁹ ТДМИ II, 116, br. 225 (26. I 1808); 115, br. 223 (6. III 1808); 117, br. 235; 118, br. 236 (8. IV 1808).

¹⁰ ТДМИ III, 7—10.

¹¹ АМ-БС, LXXXIII, 86 (6. V 1809), 89 (11. VI 1809) (опколили су нишку тврђаву).

¹² ТДМИ III, 10—11, 12.

¹³ Исто, 16—18. — О расходима битољског кадилука 1809. за потребе нишке војске: Исто, 20—25.

¹⁴ ТДМИ III, 23—26.

¹⁵ АМ-БС, LXXXIII, 123 и 122.

¹⁶ АМ-БС, LXXXIV, 30 (18. XI 1810), 31 (6. XII 1810); ТДМИ III, 29—30, 36—9 (распоред 300 војника за нишку војску и снабдевање 500 војника у армији на видинском сектору).

¹⁷ АМ-БС, LXXXV, 139 од 17—27. X 1812.

¹⁸ ТДМИ III, 54—56.

¹⁹ Исто, 14—5 и 76—77, 79—80, 82.

²⁰ ТДМИ IV (1957), 21, 24—5, 24, 13, 15, 23—4. — Постоји у Архиву Председништва владе у Цариграду група докумената о оправци и трошковима око тих оправака београдске тврђаве после 1815; аутор овога рада је снимио тај материјал. — Према једном списку из 1819, пиротска каза дала је 1750 гроша за изградњу битољског сераја, врањска 1250 а казе Вучитрн, Приштина и Ново Брдо 3.790 (Исто, 35—36).

²¹ ТДМИ IV, 29 (12. II 1818).

²² Исто, 41—2 (плате зидара, серахора и других трудбеника као и цена за употребу волујских кола).

²³ Исто, 67—8.

²⁴ Исто, 66.

²⁵ ТДМИ V, 50.

²⁶ Исто, 61—2.

²⁷ Исто, 148.

²⁸ Исто, 113—4.

²⁹ Исто, 120, 128.

GERICHTSURKUNDEN (SICILER) ÜBER BELGRAD UND SERBIEN AUS BITOLA

Bogumil Hrabak

Für die Darstellung der Vergangenheit von Belgrad, selbst für die seiner Blütezeit im 17. Jahrhundert, hat man nur wenige türkische Dokumente herangezogen. In diesem Beitrag soll dieser Mangel durch die Benutzung von Gerichtsprotokollen aus Bitola ausgeglichen werden, die die am besten erhaltensten im heutigen Jugoslawien sind.

Belgrad spiegelt sich darin in seiner wichtigsten historischen Funktion für das Osmanenreich wider — als wichtige Grenzfestung und grosses Militärlager, wohin ständig Mannschaften (Soldaten und Arbeiter), Nahrungsmittel, verschiedene Waren und Ochsenpannen für den Transport gesandt werden mussten. Besonders deutlich war das in den grossen Kriegen, die das Osmanenreich von der Mitte des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts gegen Österreich führte. Die Zeit des ersten serbischen Aufstands und auch das Heiduckentum zuvor bleiben in der Stadtchronik von Bitol nicht unerwähnt. Wie die verzeichneten Akten der

Pforte beweisen, nahm man die Aufständischen erst seit 1805—1806 ernst, als sie die Grenzen der Belgrader Provinz überschritten und sich an der Donau mit der russischen Armee verbanden. Der Belgrader Warenverkehr ist nur in Ausnahmefällen herauszulesen, während mehr Angaben über das Wirtschaftsleben von Vranje und Leskovac um 1800 vorliegen. Serbien ohne Vojvodina und Kosovo (insbesondere von Niš nach Süden, Kruševac zum Teil und Smederevo und Soko-banja nur ausnahmsweise) waren in das alltägliche gesellschaftliche und wirtschaftliche Leben des türkischen Reichs einbezogen, dessen Zeit sich mehr und mehr dem Ende zuneigte. Diese Städte und vor allem Niš, das Belgrads Funktion als grosse Grenzfestung übernommen hatte, waren mit dem Schicksal Belgrads verbunden. Gemeinsam war dem Leben in Serbien und Westmazedonien (das in diesen Gerichtsakten seinen Niederschlag findet) das Heiduckenwesen, der verschleierte Kampf der unterdrückten christlichen Volksmassen um klassenmässige und nationale Befreiung.

